

Тернопільський національний економічний університет
Кафедра економічної теорії

Міждисциплінарна курсова робота
з економічної теорії
на тему:
***«Макроекономічний аналіз функціонування
тіньового сектору економіки (на прикладі
України)»***

Студента групи ФБС-22
Напрямок підготовки:
Фінанси і кредит
Головатого В.І.
Керівник
кандидат економічних наук
Сліпченко Тетяна Олександрівна

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ECTS _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Тернопіль 2015

ПЛАН
до курсової роботи
студента групи ФБС-22
Головатого Володимира

Тема роботи: **Макроекономічний аналіз функціонування тіньового
сектору економіки (на прикладі України)**

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. Історико-економічні етапи виникнення та розвитку тіньової економічної діяльності.

РОЗДІЛ 2. Сутність та передумови тіньової економіки.

РОЗДІЛ 3. Причини виникнення та закономірності розвитку тіньової економіки в Україні.

РОЗДІЛ 4. Основні шляхи детінізації національної економіки.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЕТАПИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	7
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	11
РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ.....	20
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ШЛЯХИ ДЕТИНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	26
ВИСНОВКИ	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	37

ВСТУП

Актуальність теми. На економічний, соціальний і політичний стан кожної країни впливає багато факторів, одним із яких є таке явище, як тіньова економічна діяльність. Поширення такого соціально-економічного явища в Україні є неабиякою перешкодою для забезпечення сталого розвитку як економіки окремо, так і країни загалом. За оцінками різних фахівців та спеціалістів, зростання обсягів тіньової економіки є загальносвітовою тенденцією. Співіснування тіньової економічної діяльності з легальною спричиняє значне зменшення частки податкових надходжень у загальній сумі усіх доходів бюджету, що в свою чергу призводить до скорочення державних видатків, що мали б спрямовуватися на підтримання та розвиток різноманітних сфер людської діяльності, а отже порушення бюджетного фінансування може породжувати напругу у суспільстві. У зв'язку із цим, дослідження проблем тінізації економіки та її впливу на всі сфери суспільного життя набувають особливої актуальності. Через те, що обсяги тіньової економіки не можуть бути повноцінно враховані офіційною статистикою, розроблення спеціальних методів обліку і оцінок, які дозволяють оцінити реальні масштаби операцій, є актуальним завданням сучасного етапу розвитку. У зв'язку із цим, дослідження проблем тінізації економіки та її впливу на всі сфери суспільного життя набувають особливої актуальності.

Хоча історія тіньової економіки бере свій початок з давніх віків, вчені-економісти до недавнього часу не приділяли їй належної уваги. Лише у другій половині ХХ ст. з'явилися перші наукові дослідження провідних економістів світу з цієї проблематики. Актуальність і гостроту цієї проблематики підтверджують детальні дослідження вітчизняних учених. Окремі положення формування, розвитку, трансформації, особливостей функціонування та впливу тіньової економіки на різні сторони економічної та іншої діяльності знайшли своє відображення в наукових розробках і роботах українських учених: Ю. Андрєєва, А. Базилюк, В. Білецького, О. Барановського, В. Бородюка, З. Варналія, В. Волика, А. Гальчинського, В. Гвоздецького, В. Предборського, В. Гейця, В. Голікова, М. Дем'яненко, М. Єрмошенко, С. Коваленко,

І. Лукінова, В. Мамутова, В. Поповича, О. Пасхавера, Ю. Прилипко, А. Ревенка, Ю. Саєнка, В. Сіденка, В. Андрущенко, В. Буряковського, О. Гаврилюка, М. Єрмошенка, І. Іващук, С. Коваленка, А. Крисоватого, В. Мандибури, І. Мазур, Т. Приходька, А. Соколовської, В. Суторміної, І. Таранова, О. Турчинова, В. Федосова, С. Юрія.

Значний внесок у вивчення теоретичних проблем тіньової економіки та її практичних наслідків належить відомим зарубіжним ученим, серед яких слід відзначити роботи С. Альбрехта, Я. Арвана, А. Брюса, А. Буніна, Д. Блейдса, Д. Венца, Г. Вільямса, С. Головніна, Г. Гроссмана, Р. Гутманна, П. Кагана, Д. Кауфмана, О. Осипенка, Б. Румера, Л. Ронсека, Е. Сатерленда, Е. де Сото, В. Танзи, У. Тіссена, Е. Фейге, Б. Фрея, К. Харта, О. Гурова, І. Жіліна, В. Ісправнікова, Л. Косалса, В. Лазовського, М. Ніколаєва, П. Ореховського, Г. Песчанських, В. Радаєва, Л. Соколовського, Д. Черніка, А. Шевякова, О. Бунича, В. Гевергяна, Т. Корягіної, Ю. Козлова, О. Крилова, Л. Нікіфорова, В. Рутгайзера, О. Шохіна, С. Яковлева, В. Ісправнікова та інших.

Науковці, які займаються дослідженням цієї проблеми, поки що не мають єдиного погляду стосовно таких основних питань, як визначення тіньової економіки та її структурних елементів, вибір адекватних методів оцінки її обсягів, вплив різних факторів на розвиток тіньової економіки та вплив останньої на економічний стан держави тощо. Цим пояснюються великі розбіжності і суперечливість кількісних оцінок досліджуваного явища в роботах різних учених і спеціалістів.

Проте наукові дослідження тіньової економіки пов'язані з чималими труднощами як теоретичного, так і практичного характеру. Це пояснюється тим, що тіньова економіка являє собою значно складніший об'єкт дослідження, ніж легальна економіка.

Тому вирішення зазначених проблем і дослідження такого складного явища, як тіньова економіка, та розробка пропозицій щодо державної політики, спрямованої на її локалізацію, є одним із найважливіших сучасних завдань як для

національної, так і для світової науки. Актуальність і важливість цих проблем і визначили вибір теми курсової роботи.

Об'єктом дослідження виступає економіка України, а предметом – макроекономічний аналіз функціонування тіньового сектору економіки.

Метою дослідження є ознайомлення з історико-економічними етапами виникнення та розвитку тіньової економічної діяльності, вивчення теоретичних характеристик тіньової економіки, властивих їй особливостей і сфер функціонування в сучасних умовах розвитку держави, окреслення шляхів детінізації національної економіки.

У відповідності до мети роботи були поставлені наступні її завдання:

1. описати етапи виникнення та розвитку тіньової економічної діяльності;
2. розглянути теоретичні засади та сутність тіньової економіки;
3. з'ясувати причини виникнення за закономірності розвитку тіньової економіки в Україні;
4. визначити перспективні шляхи зниження рівня тіньової економіки в Україні.

Методи дослідження, які використовувалися при виконанні курсової роботи: синтезу, аналізу, індукції, дедукції, порівняння, моделювання та інші.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЕТАПИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Дослідження історії виникнення та розвитку тіньової економіки має важливе значення для детального вивчення цього негативного явища в економіці. Історико-економічні етапи виникнення та розвитку тіньової економічної діяльності характеризуються етапами її дослідження.

Зародження держави та розвиток товарного виробництва дали неабиякий поштовх до розвитку багатьох явищ суспільно-економічного життя людства. Саме із цими двома основними процесами пов'язують виникнення тіньової економіки. Діяльність держави, пов'язана із встановленням законів та контролем за їх дотриманням, а також із запровадженням податків, не завжди влаштовувала тих, що виготовляли товари та послуги. Це спонукало виробників будь-яким чином уникати повної сплати тих чи інших зобов'язань. Через те, що у період натурального господарства весь вироблений продукт використовувався для власного споживання, то приховування певної частини діяльності не мало ніякого сенсу. Отож, зародження тіньової економіки відбувається разом із переходом до товарного виробництва.

Значного поширення тіньова економіка досягнула тоді, коли товарами почали виступати ті речі, які за своєю природою не могли бути товарами, тому що вони не задовольняли споживчих потреб, а також не були продуктами праці. До таких речей можна віднести: гроші, людей, землю.

Коли у обігу з'явилися перші гроші, то одразу почали здійснювати незаконну діяльність фальшивомонетники; коли засновувалися монополії на виробництво певних товарів та послуг, то з'являлись контрабандисти; зароджувалася корупція.

Різноманітні явища, пов'язані із тіньовою економікою згадуються у давніх трактатах Стародавніх Індії та Китаю. Проте, найдавнішою згадкою про тіньову діяльність є інформація, знайдена на папірусах Стародавнього Єгипту, про пограбування пірамід фараонів.

Тіньова економіка не набула значного розмаху у античних країнах, а також у європейських країнах доби Середньовіччя, адже більшість мислителів того часу надавали перевагу натуральному господарству і такі поняття як гроші, капітал, прибуток, відсоткова ставка вони вважали несправедливими. Відсоток як форма доходу є вигодою за рахунок боржника, яку лихвар присвоїв і тим самим збагатився, що є відображенням його гріховності, жадібності та скупості [17, с. 574-576].

Мислителі середньовікової Європи висловлювали свої погляди з точки зору християнської ідеології. Такі види діяльності як торгівля і лихварство зазнавали осуду з боку церкви, яка часто теж порушувала певні встановлені правила. Також порушувала встановлені норми і закони держава. Відомо багато прикладів з історії про те, як при випуску в обіг грошей держава добавляла домішки недорогих металів до благородних, обчісувала золоті монети по краях.

Розквіт тіньової економіки припадає на період первісного нагромадження капіталу, який тривав у XV-XVIII ст. Великі географічні відкриття стали вагомим чинником для розвитку економічних відносин. Масового характеру набули такі явища як піратство, работоргівля, вивезення скарбів із країн Америки. Основоположники класичної політичної економіки Адам Сміт та Давид Рікардо вважали, що в економіці не повинно бути проявів тіні: «невидима рука» ринку створює гармонію між підприємцями та суспільством [17, с. 431].

Капіталізм остаточно оформився у суспільстві лише тоді, коли «протестантська етика» стала підтримувати накопичення матеріальних благ у формі «чесного бізнесу», що допускає конкуренцію, але забороняє насилля. В цей час одні форми тіньового бізнесу держава узаконила (лихварство – банківська діяльність), а з іншими – стала боротися ще наполегливіше (піратство, корупція) [19, с. 45].

Розвиток існуючих сьогодні форм тіньової економічної діяльності був спричинений зміцненням впливу держави на управління економікою.

Новий етап розвитку тіньової економіки спостерігається у другій половині XX ст., що спричинено з глобальною трансформацією світового господарства. У

розвинених країнах іллегалізація економічної діяльності в середині ХХ ст. викликана залученням цих країн до індустріального та інформаційного суспільства. У соціалістичних країнах різке зростання тіньового сектору виявилось результатом недосконалості директивно-планової моделі економіки порівняно з ринковою. Лаконічне пояснення основної причини істотної тінізації соціалістичного господарства дає американський економіст М. Олсон: «Якщо відсутня приватна власність, то всі громадяни матеріально зацікавлені у розкраданні господарства, але ніхто не зацікавлений особисто у його збереженні» [22, с. 14].

В 1939 р. американський вчений Едвін Сатерленд запропонував концепцію злочинності поміж «людей у білих комірцях». За цією концепцією протиправна діяльність є невід'ємною частиною повсякденного життя «великого бізнесу». Особливої популярності дослідження тіньового сектору економіки набуло у 60-70 рр. минулого століття. Найвідомішими економістами, які досліджували дане явище у своїх працях були: Гарі Беккер (видав статтю «Злочин і покарання: економічний підхід», у якій обґрунтував те, що злочинці, як і інші люди, намагаються отримати найбільший прибуток при найменших затратах), Мілтон Фрідмен, Джордж Стіглер, Джеймс Макгілл Б'юкенен.

Тіньова економіка була характерною також і в соціалістичних країнах, зокрема Радянському Союзу. Саме завдяки «мішечникам» вдалось прогнати населення країни в роки громадянської війни. В умовах деспотичного сталінського правління тіньова економіка не зникла, хоча стала надзвичайно небезпечною. В роки хрущовської відлиги тіньова економіка стала відносно стійкою: процвітала робота у вечірній час, розтрата і «спекуляція», а також люди без офіційного місця роботи, які жили за рахунок тіньової економіки. За часів Брежнєва тіньова діяльність була поширена у роздрібній та оптовій торгівлі (дефіцитні та імпортовані товари), сфері надання послуг (пошив одягу, ремонт автомобілів та побутової техніки, медичне обслуговування). Тіньова економіка іноді породжувала справжню «мафію», яка часто перепліталась з партійними структурами.

У 1980-і роки американські вчені-економісти, які досліджували Радянський Союз, стали робити висновки, що за ширмою тотальної плановості та регульованості фактично приховується змішана економіка, в якій неформальний сектор відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [22, с. 17].

Насправді більшість тіньових відносин у соціалістичних країнах були такими лише з точки зору соціалістичної ідеології (наприклад заборона на приватне підприємництво). За мірками ринкової економіки – це була звичайна раціональна економічна діяльність.

З початком XXI ст. тенденції тіньової економіки зароджені у XX ст. тільки посилились. Глобалізація стала характерною не лише для світової офіційної економіки, але й для неформального її сектора. З'явилися структури тіньової економіки транснаціонального характеру.

Тіньова економіка в Україні – результат системної кризи економіки, що виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення тіньової економіки в Україні відбулося на основі руйнації діючих розподільних відносин і побудови нових, які значно порушили усталений баланс інтересів суб'єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання [27].

Проведений аналіз історії виникнення і розвитку тіньової економіки та етапів її дослідження дає можливість зробити висновки, що тіньова економіка властива всім економічним системам та всім суспільним формаціям, а найбільший вклад у вивчення цього негативного явища внесли економічна теорія, право та соціологія. Також характерною особливістю історичного розвитку економіки є те, що «піки» зростання неформальної економічної діяльності припадають власне на переломні моменти економічної історії: антимонопольне неформальне виробництво епохи меркантилізму як початкової стадії розвитку капіталістичної економіки; контрабандна торгівля та работоргівля перед повним зникненням рабовласницького господарства; масове розкрадання державно-кооперативної власності за радянської моделі директивно-планової економіки; сучасний неформальний сектор у країнах з перехідною економікою.

РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тіньова економіка як соціально-економічне явище є характерною для усіх економічних систем. Багато іноземних дослідників у своїх працях використовують синоніми до поняття «тіньова економіка», це можуть бути такі як: нелегальна, сіра, незадекларована, прихована, непомітна, неформальна, неофіційна, паралельна, друга. В економічній науці існує багато варіантів щодо визначення того чи іншого терміну і така економічна категорія як «тіньова економіка» не є винятком.

Найбільш загально визнаним визначенням, запропонованим американським економістом Е. Фейгом 1979 році. Згідно з ним до тіньової економіки відноситься вся економічна діяльність, що з тих чи інших причин не враховується офіційною статистикою і не включається при підрахунках до показників національних рахунків [21, с. 4].

Е. Фейг виділяє дві основні складові тіньової економіки:

- 1) економічна діяльність, що є легальною, неприхованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою;
- 2) протизаконна, свідомо приховувана економічна діяльність.

До першої складової, як правило, відносять виробничу діяльність у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі, невеликі підробітки (ремонт будівель власними силами, догляд за дітьми, доход, що отримується з присадибних ділянок, і т.ін.). Така діяльність не враховується державною статистикою і не входить при розрахунках до валового національного продукту (і його похідних). Цей сектор тіньової економіки в багатьох наукових роботах отримав назву «неформальна економіка».

Друга складова у згаданій праці називається «підпільною економікою» і включає заборонену в державі економічну діяльність, кримінальні діяння, а також всі інші види діяльності, які повинні враховуватися і контролюватися державою, однак суб'єкти такої діяльності умисно її приховують для ухилення від оподаткування або в інших протиправних цілях. До такої діяльності відносять отримання прихованих доходів, заборонені види економічної діяльності,

нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, шахрайство, відмивання доходів злочинного походження, наркобізнес, проституцію, торгівлю людьми тощо.

Подібну структуру тіньової діяльності подає американський економіст Д. Блейдс, на думку якого до тіньової економіки належать:

- 1) виробництво цілком легальної продукції, що приховується від влади у зв'язку з небажанням сплачувати податки;
- 2) виробництво заборонених товарів і надання послуг;
- 3) приховувані доходи в натуральній формі [21, с. 5].

На думку Д. Блейдса, саме несплата податків від незабороненої економічної діяльності робить найбільший внесок в обсяг тіньової діяльності. Ним запропоновано враховувати обсяги незаконної діяльності у системі національних рахунків.

Один з фундаторів розробки проблем тіньової економіки в СРСР Ю. Козлов вважав, що «тіньова економіка складається не тільки з кримінальних секторів, пов'язаних з безперервним зростанням протягом останніх десятиріч економічної (насамперед організованої) злочинності – розкрадань, хабарів, приписок, спекуляції, контрабанди, порушень правил валютних операцій. Являючи собою вельми складне утворення, тіньова економіка включає і численні різновиди підпільного підприємництва, які не підпадають під дію статей кримінальних кодексів союзних республік (наприклад, несанкціонована індивідуально-артільна діяльність, приватне і колективне підприємство на базі орендно-підрядних відносин у сільському господарстві). Однак абсолютна більшість видів тієї тіньової «ділової» активності залишається все-таки явно протиправною, тобто зв'язаною із систематичними порушеннями чинних норм права (адміністративного, трудового, цивільного, господарського), так і відомчих актів, що регулюють господарську діяльність.

Тим самим навіть некримінальні сфери тіньової економіки залишаються вельми криміногенними – за певних умов протиправні прояви неминуче переростають у злочинні» [18, с. 121.].

У відповідності зі зміщенням видів та сфер тіньової діяльності у бікнайбільш соціально небезпечних Ю. Козлов буде і її соціальну структуру.

Так, основну її частину, на його думку, становлять «підпільні мільйонери», «еліта» загальнокримінальної організованої злочинності, «апарат» організованої злочинності – свого роду «менеджери» тіньової економіки, низові виконавці – «солдати» професійної і організованої злочинності [18, с. 124-126].

Не зупиняючись на некоректності віднесення до тіньової економіки фігурантів загальнокримінальної злочинності, можна зазначити наступне. Безумовно, «важкі» в аспекті соціальної безпеки сектори і соціальні групи тіньової економіки повинні прикути увагу дослідника, боротьба з ними є визначальною функцією держави, системи національної економічної безпеки. Однак це не має прямого відношення до проблеми встановлення, розкриття сутності дійсних механізмів тіньової діяльності, її рухомих сил та джерел функціонування та зростання. Штучне підсилення справжньої небезпеки, яка виходить з кримінальної частини тіньової діяльності, відрізає, відштовхує нас від дійсного коріння цього феномена, а отже, і не дає можливості обрати ефективні засоби протидії. Цей підхід передбачає розширення та посилення відповідної системи контролюючих та правоохоронних підрозділів МВС, СБУ, податкової інспекції, податкової міліції, ДКРС, митної служби, підрозділів Міністерства фінансів, формування системи тотального контролю, посилення репресивності чинного законодавства.

Сутність конструктивного (радикально-ліберального) підходу до вивчення тіньової економіки та розробки відповідної політики щодо її місця в системі реформування соціально-економічних відносин принципово відрізняється від попереднього. Стрижневим елементом доктрини, на якій спиралась (і спираються) прихильники даного підходу, є критика горезвісної адміністративно-командної системи, необхідність її тотального знищення і можливість використання як знаряддя її руйнації тіньової економіки. В межах даного підходу у деяких представників цього напрямку у зв'язку з установкою в економічній

політиці на надвисокі темпи початкового накопичення капіталу з'явилися ідеї проведення повної легалізації всієї тіньової економіки в легальну.

Помилкова доктринальна установка на злам адміністративно-командної системи засобами тіньової економіки обумовила і суттєві прорахунки оцінці перспектив розвитку тіньової економіки, її головних соціальних та кримінальних тенденцій розвитку. Так, вважалося, що «привабливість та живучість тіньової економіки так само, як і ефект, який вона дає її учасникам, пояснюється і тим, що в ній людина в принципі знаходить собі застосування відповідно до своїх можливостей, на відміну від офіційної економіки, в якій спостерігається викривлення – особисті здібності людини часто неважливі, а важливі інші фактори – анкета, родинні зв'язки, знайомства, займана посада». Годі й спростовувати цей висновок тим, що все це віддзеркаля значною мірою характерне саме сучасній тіньовій економіці. Банкрутство даної доктринальної установки виявляється і в такому прогнозі: «процес роздержавлення, різноманіття форм власності, в тому числі її приватизація, створення повноправного ринку, не тільки не підсилять тіньову економіку, а й частково, навпаки, змусять її вийти із заплілля, мати великі витрати, а частково призведуть до її самоліквідації у зв'язку зі зростанням ефективності офіційної економіки внаслідок її відділення від кримінальної і виникнення нормальних економічних відносин».

Серед сучасних наукових підходів до розкриття механізмів тіньової економічної діяльності слід виділити фундаментальні роботи О.В. Турчинова, В. Поповича, О. Шапурова.

На погляд О. Шапурова, «тіньова економіка» це свідомо діяльність юридичної чи фізичної особи, зареєстрованої або незареєстрованої як суб'єкт господарювання, направлена на отримання основного або додаткового доходу шляхом реалізації товарів, робіт та послуг без документального оформлення та сплати податків» [16, с. 27-28].

Визначення, яке запропонував О. Турчинов, твердить «тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними

державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [13, с. 32].

О. Турчинов пропонує структурувати тіньову економіку такими чотирма складовими блоками:

1) неприховувана від державних органів економічна діяльність, але з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин не враховувана, не контрольована і не оподатковувана державою;

2) легальна економічна діяльність, в процесі якої відбувається повне або часткове ухилення від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів, а також порушення її державної регламентації (тобто суб'єкт тіньової економічної діяльності отримує додатковий дохід шляхом порушення чинного податкового, економічного та іншого регламентуючого господарську діяльність законодавства);

3) незаконна, умисно приховувана від державних органів економічна діяльність;

4) діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом скоєння чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність [11, с. 32-35].

Звертає на себе увагу відсутність внутрішньої єдності в системі тіньової економіки, запропонованій О. Турчиновим. І у самому визначенні, і уподаних нижче структурних блоках є елемент, який виходить за системоутворюючу єдність елементів і який вимушено виконує функцію «загортання» до системи тих елементів, які не ввійшли до неї на основі запропонованого системоутворюючого критерію – регулююча і контролююча діяльність держави. Зрозуміло, що це вимушений крок, який відбиває певні хиби концепції, чітка ознака того, що є необхідність її подальшого розвитку, системоутворення. Цей блок – «діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом скоєння чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність». Крім відзначеного вищого «випадання» із запропонованих О. Турчиновим системоутворюючих ознак, він несе в собі помітне протиріччя, а саме:

а) якщо названий вище блок окреслює суто економічну діяльність, то за бортом залишаються деякі види кримінальної діяльності, які традиційно відносять до тіньової економіки, але які не входять до сфери дії економічних відносин – проституція, наркобізнес та інші;

б) якщо цей блок стосується всіх загальнокримінальних злочинів (атоді до нього ввійдуть такі загальнокримінальні злочини, як крадіжки, грабіж, розбій, вимагання тощо), то вочевидь доведеться мати справу з неприпустимим розширенням сфери тіньової економіки, виходом далеко за межі її функціонально визначеної основи.

Великий інтерес щодо розробки проблем тіньової економіки становлять фундаментальні праці вченого-юриста В.М.Поповича. Зокрема, він вважає, що «якщо феномен «тіньова економіка» глобалізувався на тлі зростання криміногенних процесів та обсягів обороту протизаконних доходів, то назва «тіньова економіка» виникла саме в процесі розробки організаційно-правових заходів щодо боротьби з легалізацією і відмиванням капіталів злочинного походження як деструктивного й руйнівного фактора суспільно-економічних відносин» [8, с. 175].

За словами В. Поповича, «тіньова економіка – це такий стан розвитку кризових, криміногенних процесів у економіці, коли доходи злочинного походження стали засобом скоєння нових, нерідко більш небезпечних злочинів, а отримані за рахунок їх скоєння доходи перестали мати споживчий характер, трансформувалися у базу відтворення незаконних капіталів і криміногенного потенціалу у всіх сферах цивільно-правових, організаційно-регулятивних і суспільно-економічних відносин» [8, с. 176].

Накопичення великих розмірів таких капіталів, їх кількісний масив зумовили зміну їх якісних ознак і форм використання. Залучений до економічного (як легального, псевдолегального, так і нелегального або суто кримінального) обороту великий масив капіталів злочинного походження детермінує стрімке зростання темпів і обсягів їх відтворення, а це, своєю чергу, передбачає безготівкові схеми трансферту (переміщення) і використання таких капіталів.

Причому, проникаючи за рахунок цих капіталів в легальні схеми економічного обороту, злочинні угруповання через підкуп, шантаж, лобіювання своїх корисливих інтересів насичують різні сфери суспільно-економічних відносин потужним криміногенним потенціалом, суттєво впливають на правову й економічну політику державних і міждержавних органів. Отримавши доступ до легальних фінансових інститутів і заволодавши їхніми технологіями, злочинність, особливо у сфері фінансово-господарської як національної, так і міжнаціональної діяльності, набуває організованих форм.

Відтворювальні оборотні капітали, отримані за рахунок кримінального промислу, досягають рівнів легальних форм підприємницького обороту капіталів. Потенціал тіньового економічного обороту капіталів набуває відтворювального характеру – стрімко зростає за рахунок зменшення обсягів легальних форм економічного обороту капіталів. Тіньові капітали продукують заміну легальних форм суспільно-економічних відносин на тіньові. Так виникає і прогресує сам феномен «тіньова економіка».

Легальний сектор економіки наповнюється різними формами кримінального промислу, псевдоугодами, оборудками, псевдорозрахунковими операціями, пов'язаними з упровадженням у безготівковий платіжний обіг фіктивних грошових коштів (оборудки з використанням різних псевдорозрахункових комбінацій за допомогою кредитових і дебітових авізо, вексями тощо) та капіталів злочинного походження, їх відмиванням, ухиленням від оподаткування тощо [9, с. 6–7].

Наведена вище цитата дає досить повне уявлення про концептуальні засади поглядів дослідження, запропоновану ним логіку тінізації економічних відносин. Слід звернути увагу на невирішені проблеми, що стосуються дослідження процесів тінізації соціально-економічних відносин.

По-перше, якщо йдеться про економіко-кримінологічний метод дослідження феномену тіньової економіки, то логічно очікувати звертання до пошуку об'єктивних причинних механізмів тінізації. На відміну від цієї вимоги, перед нами феноменальний, тобто відрізаний від визначених причинних факторів

розвиток тіньового потенціалу, який відбувається в абстрактному просторі і який сам через своє ж опосередкування стає основою трансформації доходів злочинного походження в базу розширеного відтворення протиправних капіталів і криміногенного потенціалу суспільно-економічних відносин, відсутні визначені критерії такої трансформації в якісно новий рівень їх розвитку, відома «розмитість» цих критеріїв. Звичайно, реальний розвиток суспільних відносин відбувається діалектично, але потрібна і метафізика визначення, дефініція. Слід звернути увагу і на те, що взагалі процес трансформації злочинно набутих доходів у розширену базу скоєння нових злочинів є не одномоментним актом в історії злочинності, а закономірно притаманний професійним формам злочинності, які в новітній історії нашої країни не є винятком, але ж ми пов'язуємо феномен тіньової економіки саме з періодом, окресленим як остання чверть ХХ століття. І, нарешті, по-друге, щодо декларованого вченим зв'язку між розробкою організаційно-правових заходів боротьби з легалізацією і відмиванням капіталів злочинного походження та появою назви «тіньова економіка». Такий зв'язок має ширший характер: як відомо, на процеси відмивання грошей було звернуто увагу наприкінці вісімдесятих років у зв'язку з появою величезних капіталів, отриманих від наркотоворівлі. Назва ж «тіньова економіка» з'являється на два десятиріччя раніше, асинхронно з загостренням проблеми протидії легалізації злочинно отриманих доходів [10, с. 85].

Наведені точки зору на сутність тіньової економіки окреслюють основне коло сучасних концепцій їх соціально-економічної природи. Незважаючи на досить активний розвиток цих досліджень, вони, на наш погляд, ще не повною мірою сприяють розробці дієвої доктрини детінізації вітчизняної економіки.

Для уникнення наслідків тіньової економіки необхідно проводити всебічний моніторинг та оцінку стану іллегальних економічних процесів, які відбуваються в країні. Для цього різні вчені пропонують використовувати свої методи.

С. Огребя стверджує, що сукупність методів оцінювання тіньової економіки повинна складатися з методів макrorівня (метод розбіжностей, метод нарахованої вартості, монетарні, економетричні, спеціальні, структурні); мікрорівня

(опитування, аналіз податкових перевірок, спеціальні методи економіко-правового аналізу) [7, с. 31].

В. Франчук та Ю. Кіржецький за результатами вивчення літературних джерел виділили три групи методів оцінки тіньової економіки:

- 1) структурні та спеціальні методи, що використовуються на макrorівні;
- 2) статистичні та монетарні методи;
- 3) економіко-правові методи, що використовуються на мікрорівні – при виявленні й оцінці економічних параметрів конкретних правопорушень, злочинів, економічної діяльності окремих осіб [14, с. 2].

І. Губарєва дає іншу класифікацію методів. Система методів за її класифікацією поділяється на дві групи: інтегральні та непрямі [2, с. 25-26].

До інтегральних методів відносяться: метод товарних потоків, альтернативні оцінки додаткової вартості галузей, альтернативні розрахунки доходів домашніх господарств.

Непрямі методи розрахунку неформальної економіки базуються на результатах обстежень в різноманітних сферах діяльності. Такі оцінки дають можливість виявити окремі факти прояву тіньової економіки та отримати уяву про масштаби і тенденції розповсюдження її в межах визначеної групи одиниць або по окремому явищу.

Отож, вивчення наведених вище теоретичних досліджень дають змогу ближче підійти до управління таким економічним явищем, як тіньова діяльність, на практиці тої чи іншої країни.

РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Тінізація є одним із основних чинників, які впливають на ступінь ефективності розвитку економіки України. Цей процес пов'язаний із виробництвом, обміном, розподілом і споживанням товарів та послуг різних видів, але особливістю його є те, що усі ці стадії суспільного виробництва не контролюються державою. Весь обсяг продукції та фінансових ресурсів, що є результатом діяльності суб'єктів тіньової економіки, створює велику загрозу для забезпечення сталого економічного розвитку.

В. М. Попович зазначає, що відмінним у процесах розвитку тіньової економіки від розвинених країн світу є те, що в Україні вона виникла стрімко, на підґрунті різкої зміни відносин власності та планових суспільно-економічних відносин на ринкові без відповідної адаптації правового та організаційно-управлінського забезпечення цих трансформаційних процесів та сталого економіко-правового середовища країни [8, с. 169].

Тіньова економіка в Україні має певну історію, вивчення якої відкриває нові аспекти розуміння самої сутності розглядуваного явища.

Слід розуміти, що тіньова економіка не є породженням тільки перебудови економічних, соціальних та політичних відносин, яка відбулася у другій половині двадцятого століття. Нелегальна економіка, у сучасному її розумінні, започаткувалася ще на початку двадцятого сторіччя. Капіталізм дореволюційної Росії формувався з деякими відмінностями від своєї класичної форми – вільної конкуренції. Його розвиток здійснювався при руйнуванні монархії та за значною участю іноземного капіталу. Паралельно зі значним розвитком капіталістичних відносин зберігалися і феодальні та напівфеодальні відносини, які не витіснялися зовсім, а вросли в них та тісно з ними перепліталися. Правовий нігілізм, значна частина неписьменного населення, страх перед владними структурами приводили до високого рівня корумпованості державного апарату на всіх рівнях влади. Використовуючи найбільшу у світі протяжність державного кордону Російської імперії, контрабандисти організовували і здійснювали на високому рівні свою

протизаконну діяльність. Також набули поширення і інші напрямки нелегальної економічної діяльності, зокрема підробка казначейських зобов'язань, векселів, інших цінних паперів, розкрадання фінансових коштів та ін..

Жовтнева революція 1917 року перервала становлення вказаних економічних відносин, зламала капіталістичну систему та стала початком побудови соціалістичної системи. Остання в свою чергу на ранніх етапах розвитку держави характеризується такими основними особливостями:

- істотно підірвав економічний потенціал суспільства революційний принцип «грабь награбленное»;
- побудована система економічних відносин була зруйнована приходом до влади недостатньо компетентних керівників;
- на розвиток інфраструктури господарських відносин значний негативний вплив справила громадянська війна;
- за рахунок сфери надання послуг та виробництва продуктів споживання відбувалася спрямованість економіки на забезпечення військового потенціалу радянської держави;
- на головній ознаці господарювання – прибутковості відбилися колективізація та націоналізація, що підірвали почуття господаря;
- при тиранічному способі керівництва економікою не залишалось місця для ініціативності, творчому підходу;
- нищівного удару економіці радянської держави завдала Друга світова війна, яка обумовила гіперспеціалізацію всього господарського комплексу країни на потреби військового комплексу.

За вказаних умов, зрозуміло, не було підстав для високого рівня тінізації економіки. Звичайно, окремі прояви нелегального господарювання, скажімо, в торгівлі, сфері надання послуг прослідковувались, але вони не здатні були спричинити значного впливу на командно-адміністративну систему економіки.

Згодом на теренах країни знайшли своє розповсюдження наступні види нелегальної діяльності: бартерний обмін, несанкціоноване сумісництво (додаткова зайнятість), постачання продукції «незакріпленим» споживачам,

непланове будівництво, випуск неврахованої продукції, запуск у комерційний обіг матеріальних ресурсів, зекономлених понад офіційні норми, діяльність «фарцовщиків», надання за плату чи «по благу» послуг, що повинні надаватися безкоштовно, хабарництво, незаконні валютні операції та інше.

Після деякої лібералізації господарської діяльності та підвищення платоспроможності населення стали виникати нові види нелегальної економіки. Це в першу чергу було породженням дефіциту предметів споживання. В торгівлі вона утворювалася завдяки розриву між державними твердими цінами та цінами реального попиту, що породжувало підпільні та напівлегальні виробництва – так званих «цеховиків».

Пізніше тіньовий бізнес почав захоплювати вагомі місця в окремих секторах економіки. Широкого розповсюдження набули масові приписки, що забезпечували виконання та перевиконання планів, покривали розкрадання матеріальних ресурсів. Одержали розвиток такі тіньові операції, як валютні спекуляції, фарцовка.

Найбільш поширеними видами нелегальної економічної діяльності за часи існування СРСР були:

- нелегальне виробництво, надання послуг та торгівля;
- розкрадання державної власності та фінансів;
- хабарництво на всіх рівнях державної влади;
- браконьєрство.

Слід зазначити, що на той час ухилення від сплати податків для економіки СРСР було нетиповим, на відміну від держав з розвиненою ринковою економікою, і стосувалося лише незначного сектора індивідуальної трудової діяльності.

Беззаперечним лідером розвитку нелегальної економіки було сільське господарство. Це спричинюється складністю ведення обліку, значним обсягом дотацій та простотою схем їх привласнення, масовим веденням присадибних господарств. Кошти тут отримувалися на нормах природного зменшення, пересортування товарів, неврахованої продукції тощо.

На думку В. Поповича, економіко-кримінологічний аналіз кримінальної політики у сфері економічних відносин показує, що формування передумов розвитку сучасних масштабів тінізації суспільно-економічних відносин країн СНД, і в тому числі й в Україні, почалися на базі тіньової організаційно-правової політики в сфері економічних відносин, яка виникла ще в роки «перебудови». Мета цієї політики – стрімке накопичення первинних капіталів у кооперативному підприємстві, що з'явилося на першому етапі тінізації (1986-1989 рр.), розвинулося на другому етапі (1989-1991 рр.) і сформувало тіньову економіку в сучасному вигляді в період 1992-1998 років [8, с. 170-171].

Нами вбачається, що в подальшому слід проводити пошук форм, методів та дій, які допоможуть виявити причини посилення процесів тінізації економічної діяльності, визначити шляхи усунення цих причин, а також сприятливих умов поширення прихованої діяльності. Наша економіка дійшла межі, коли подальша її тінізація та викликана нею корумпованість може привести до втрати державного суверенітету [24].

Функціонування тіньової економіки поряд із легальною спричинило значне зменшення в структурі доходів бюджету частки податкових надходжень, що поставило під загрозу виконання важливих державних програм. Унаслідок того, що обсяги тіньової економіки не можуть бути повноцінно враховані офіційною статистикою, сьогодні найперспективніший напрям розширення доходів – залучення тіньових оборотів до сфери легального бізнесу. Але всі намагання вирішити цю проблему, зокрема й за рахунок удосконалення системи оподаткування, упорядкування системи пільг, посилення контрольних функцій за збором податків, не дали очікуваних результатів. Тіньова економіка займає провідні позиції і тим самим значною мірою уповільнює розвиток економіки України через тінізацію економічних відносин та набуття цим процесом системного та загальнопоширеного характеру. За різними підрахунками, тіньовий сектор займає 40-60% економіки України [12, с. 19](Дані за 2013 рік).

Методи відкритої перевірки забезпечують виявлення тіньової економіки лише в тій мірі, в якій це дозволяє відкритість суб'єктів, що перевіряються.

Застосування цих методів у компетенції спеціально створених державних контролюючих органів. Ними виявляються та попереджаються порушення митного, податкового, антимонопольного, валютного, банківського законодавства, правил торгівлі, пожежної безпеки, санітарних норм тощо. Спеціальні методи (економіко-правового аналізу) об'єднують такі три методи:

- документального аналізу;
- бухгалтерського аналізу;
- економічного аналізу.

Метод документального аналізу – це ретроспективне дослідження зовнішнього оформлення та змісту облікових документів. Метою документального аналізу є виявлення деструктивних фактів господарської діяльності, що проявляються у формі специфічних документальних невідповідностей. Метод документального аналізу має високу ефективність при проведенні ревізій. З їх допомогою виявляються сумнівні документи, які потім перевіряються детальніше. Прийомами дослідження документів є: формальна перевірка, нормативна перевірка, арифметична перевірка. До методів виявлення невідповідностей належать зустрічна перевірка й взаємний контроль.

Метод бухгалтерського аналізу – це системне дослідження контрольних елементів бухгалтерського обліку (баланс, рахунки та подвійний запис, оцінка та калькуляція, інвентаризація й документаризація) для виявлення облікових невідповідностей та відхилень у нормальній економічній діяльності.

Метод економічного аналізу ґрунтується на врахуванні взаємозв'язку та взаємообумовленості значень різних економічних показників, які в умовах нормальної економічної діяльності є сумісними, взаємодоповнюючими. Взаємозв'язок показників має, як правило, добре вивчені характеристики і обумовлені взаємодією економічних процесів. При здійсненні економічних злочинів, взаємозв'язки та взаємообумовленість порушуються, але ці невідповідності є недостатньо характерними. Економічний аналіз дозволяє виявити причини відхилень від нормальної економічної діяльності. Спеціальні методи економіко-правового аналізу є необхідним, але недостатнім елементом

системи методів виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки. Важко переоцінити і такі спеціальні методи, які застосовуються в рамках оперативно-розшукової діяльності та кримінології.

Тіньова економіка – це ринкове виробництво товарів та послуг, як заборонених, так і не заборонених законодавством, яке не враховується офіційною статистикою національного продукту і не пов'язана з будь-якими зобов'язаннями зі сплати податків державі [20, с. 24-30], вона являє собою складний механізм, який здатний швидко реагувати на вплив різноманітних факторів, особливо в умовах кризи. Тому, можна судити про те, що збільшення масштабів тіньової економіки перш за все пов'язано з економічними, правовими, соціальними, морально-етичними та державними чинниками.

У тіньовому секторі економіки України обертається 10-17% коштів великого та середнього бізнесу, такі показники вдалося визначити, аналізуючи діяльність підприємств з обсягом валових доходів понад один мільйон гривень. З наукових досліджень регіональної економіки найбільші обороти нелегальний бізнес має в Дніпропетровській, Харківській, Одеській областях та в Києві. При цьому рекордна питома вага підприємств з оборотом понад один мільйон гривень, які мінімізують податкові зобов'язання, функціонують в Харківській області 16,7% загального обороту. Також велику частку в регіональній економіці тіньовий сектор має в Одеській (15,2%) та Черкаській (13,4%) областях [25].

З 22 мільйонів економічно активного населення платять податки тільки 14 млн. осіб. Раніше вже повідомлялося, що за оцінками роботодавців, зараз у тіні працюють близько 5-7 млн. українців [23].

Основним мотивом виникнення і зростання тіньової економіки є адекватна реакція економічних суб'єктів на неадекватні способи регулювання (яке може бути як недостатнім, так і надмірним) бізнесу державою. Крім того, однією з основних причин тінізації економіки є непосильне податкове навантаження, яке в Україні проявляється у високому рівні відрахувань у фонди соціального страхування, високій ставці ПДВ та практиці відшкодування цього податку. Надмірне податкове навантаження та пов'язана з ним тінізація призводять до

деформації податкового навантаження в окремих галузях економіки. Однією з основних причин криміналізації легальної економіки є прагнення учасників ринку до встановлення монопольного контролю. Самостійно ринок не може протидіяти монополізації, тому для цього є необхідним відповідне державне регулювання. Чиновники часто володіють ексклюзивною інформацією, яка може вплинути на стан тієї чи іншої компанії. При цьому розподіляється вона між учасниками ринку нерівномірно. Виникає інформаційна асиметрія, коли один або кілька учасників ринку володіють інформацією, необхідною для прийняття рішень відносно покупки, інвестиції, підписання договорів, а решта приречені на обмежену діяльність. Спроби встановити статус-кво призводять до криміналізації ринку, тому що легальним способом отримати інформацію неможливо [15, с. 351].

Недосконалість політичного процесу призводить до того, що прийняття економічних рішень тісно прив'язане до політичних інтересів влади. Українська політична еліта повною мірою може реалізувати свої інтереси за допомогою тіньових засобів отримання доходів. Усе це свідчить про афективне державне управління. Держава або нічого не робить для детінізації економіки, або сама породжує «тінь». Стрімке зростання корупції дозволяє припустити, що в Україні тіньова діяльність генерується державою.

Тінізацію посилює також відсутність належного контролю за виконанням видаткової частини державного та місцевих бюджетів, їх недостатня прозорість, зловживання державними коштами та коштами місцевих громад [1, с. 175-180].

Враховуючи усе, що зазначено вище, можна прийти до висновку: існує багато причин, що породжують таке негативне для розвитку держави явище як тіньова економіка, а покращенню даної ситуації мають сприяти як держава, так і окремі суб'єкти господарювання.

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ШЛЯХИ ДЕТІНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Пріоритетом у стратегії детінізації економіки України залишається прискорення розробки та реалізації всього комплексу заходів, необхідних для досягнення цієї мети. Враховуючи реальний стан вітчизняної економіки, передусім йдеться про антикризові заходи, структурні й інноваційні перетворення в країні у короткостроковій та довгостроковій перспективах. Зокрема, структурна перебудова економіки України має забезпечити:

- 1) прискорення інноваційних процесів у суспільстві;
- 2) зменшення податкового тиску на підприємства;
- 3) збільшення питомої ваги наукоємних галузей економіки та переробної промисловості;
- 4) цикл «створення – освоєння – впровадження у виробництво» нових виробів має скорочуватися та наближатися до сучасних часових характеристик європейських країн;
- 5) вітчизняна продукція має відповідати європейським стандартам якості.

Тільки за таких умов Україна зможе подолати фінансово-економічну кризу [6, с. 37], прискорити розвиток підприємництва і, зрештою, досягти рівня розвинених країн Європи.

Отже, для зменшення тіньової економіки та прискорення розвитку вітчизняної економіки необхідна система заходів на державному рівні, зокрема захисту внутрішніх ринків; стимулювання вітчизняного виробника; розблокування процесів економічного відтворення; протидії тіньовим виявам у вигляді псевдодемпінгу, нелегального чи псевдолегального експорту об'єктів інтелектуальної власності; імпорту застарілих технологій за рахунок бюджету в результаті протиправних протекціоністських дій співробітників реєстраційно-дозвільних і контрольних органів; оптимізації механізмів контролю за процедурою тарифного й нетарифного регулювання, ліцензування, квотування експортно-імпортних операцій; застосування антидемпінгових заходів до недобросовісних партнерів та партнерів-нерезидентів, країни яких застосовують

до українських товарів дискримінаційні торговельно-обмежувальні заходи. Згадана система заходів має здійснюватися в Україні у таких напрямках [4, с. 526-552].

1. Впровадження комплексної загальнодержавної системи протидії недружнім дискримінаційним заходам до України з боку інших країн, яка включає:

- створення централізованої бази даних недружніх дискримінаційних торговельно-обмежувальних заходів до українських товарів з боку інших країн;

- розробку системи (визнаних у світі) типових заходів регулювання на дискримінаційні торговельно-обмежувальні санкції до українських товарів з боку інших країн; мають бути також законодавчо визначені відповідні ситуації, відповідальні посадові особи, система санкцій та процедура їх обов'язкового застосування;

- створення загальнодержавної системи контролю за своєчасним і співрозмірним реагуванням відповідних державних органів на дискримінаційні торговельно-обмежувальні санкції до українських товарів з боку інших країн.

2. Впровадження загальнодержавної системи захисту вітчизняного ринку об'єктів інтелектуальної власності та науково-технологічного потенціалу держави, яка включає:

- створення єдиної загальнодержавної системи обліку та обороту високотехнологічних об'єктів інтелектуальної власності;

- запровадження єдиної державної системи інвентаризації поточних науково-технічних розробок, а також тих, що знаходяться на стадії завершення, з метою своєчасного обліковування, передпродажної оцінки та формування легального ринку нематеріальних активів;

- створення загальнодержавної системи обліку, передпролажної оцінки високотехнологічних розробок та інших нематеріальних активів, створених за рахунок бюджетних коштів.

3. Необхідно вжити дієвих заходів щодо захисту внутрішнього ринку високотехнологічних товарів в Україні. До імпортерів слабо застосовуються квоти, антидемпінгові розслідування та компенсаційні мита, що передбачаються міжнародними угодами. Обсяги сертифікації високотехнологічної продукції, що імпортується в Україну, останнім часом зменшилися в кілька разів. Нерідко закуповуються морально застарілі засоби та системи інформатизації, виявляються некомпетентність, помилки, несумлінні й корупційні діяння посадових осіб під час вибору фірм-постачальників та укладання міжнародних контрактів.

4. Для посилення захисту вітчизняного виробника від недобросовісних партнерів, протидії протиправним протекціоністським виявам з боку суб'єктів господарювання та співробітників реєстраційно-дозвільних і контрольних органів, забезпечення розвитку внутрішнього ринку України необхідно:

- розробити і впровадити загальнодержавну систему підтримки інформаційного, консультативного, маркетингового обслуговування суб'єктів економічної діяльності;

- збільшити рівень оподаткування операцій з вивезення дефіцитної на внутрішньому ринку сировини та утриматись від установлення мита на закупівлю іноземними замовниками давальницької сировини для її переробки на митній території України;

- оперативно реагувати на відставання експортних цін від цін внутрішнього ринку, встановлювати розмір оподаткування експортних операцій залежно від різниці між цими цінами;

- розробити і запровадити організаційно-правові механізми: квотування та ліцензування імпорту товарів, що можуть вироблятися в Україні; протидії спробам суб'єктів господарювання – монополістів максимізувати прибутки через створення штучного дефіциту за демпінгових чи псевдодемпінгових умов експорту; увести спеціальний податок на їх імпорт, дискримінаційні обмежувальні дії до товарів походженням з України.

- розпочати формування національного інформаційного банку даних про ненадійні та неплатоспроможні іноземні підприємства – а також компанії, занесені у зазначений банк даних за показниками платіжної дисципліни;

- сформувати банк даних вітчизняних суб'єктів господарювання, що порушували терміни повернення валютної виручки з-за кордону, припускались до демпінгових операцій та інших правопорушень.

Однією з головних умов дієвості механізмів запобігання відмиванню грошей є забезпечення гармонійного співіснування цих механізмів з інститутами банківської та комерційної таємниці. Для запобігання проникненню тіньових доходів у легальний оборот за роки незалежності в Україні створена система організаційно-правових заходів, спрямованих на протидію відмиванню доходів. До цієї системи в Україні слід віднести такі елементи:

- юридичне забезпечення протидії відмиванню доходів;
- заходи з ідентифікації клієнтів фінансово-кредитних установ;
- організація фінансового контролю;
- повідомлення банківськими установами про значні та / або підозрілі операції;
- зберігання інформації про фінансово-господарські операції;
- діяльність правоохоронних органів з метою боротьби з іллегалізацією доходів [6, с. 54-57].

Для посилення боротьби з тінізацією економіки у сфері зовнішньоекономічної діяльності доцільно створити інтегрований банк даних Державної фіскальної служби України про експортно-імпортні операції суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, що дасть змогу своєчасно виявляти злочинні схеми, факти приховання валютної виручки за кордоном і незаконного відшкодування ПДВ при здійсненні експортних операцій.

Каталізатором детінізації економіки може стати консолідація зусиль органів центральної влади та регіональної влади у сферах фінансової та бюджетної діяльності [2, с. 35].

Тільки за умов зміцнення фінансової основи самоврядування місцева влада спроможна якісно та своєчасно виконувати покладені на неї Конституцією України та центральною владою функції управління, в тому числі й у сфері профілактики тінізації економіки регіону.

З метою підвищення ефективності профілактики тінізації економіки в регіонах країни доцільно створити центри діагностики її стану при облдержадміністраціях. Така структура як інформаційно-консультативний орган виконавчої влади регіонального рівня має здійснювати моніторинг чинників тінізації економіки у регіоні, збирати й накопичувати інформацію про соціально-економічні чинники регіонального розвитку, аналізувати їх вплив на стан соціально-економічної безпеки у регіоні, спираючись на сучасні методи обробки інформації, надавати рекомендації щодо детінізації економіки при довготерміновому прогнозуванні стану регіону. Головним завданням центру діагностики є активна участь у реалізації державної політики у сфері протидії тінізації економіки, своєчасне попередження органів виконавчої влади регіонів про загрозові тенденції в соціально-економічній сфері, особливо у сфері зайнятості.

Детінізація економіки - це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин та передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства.

Тіньова економіка небезпечна перш за все у зв'язку з тим, що це антисоціальна система, небезпека кожного з елементів якої підсилюється синергічним ефектом від дії інших її складових. Так, небезпека від порушень у сфері оподаткування підсилюється низкою інших порушень в економічній сфері, які є необхідною технологічною ланкою у системі легалізації доходів, отриманих протиправним шляхом. Тому слід розглядати не окремий елемент тінізації, а всі елементи системи відтворення антисоціальної діяльності, які мають набагато вищий рівень загроз економічній безпеці та руйнівних можливостей. У зв'язку із

цим девіантні явища в економіці необхідно досліджувати не як систему, а як окремі ізольовані процеси, які не мають внутрішнього зв'язку та системної єдності [5, с. 96].

Детінізація економіки вимагає злагодженої дії всіх гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. Саме тому повинна бути затверджена державна програма детінізації економіки, яка би передбачала цілий ряд реформ усіх трьох гілок влади, що створила би умови для детінізації економіки. До таких умов слід віднести: легалізація вже існуючого тіньового сектору; недопущення тінізації легальних підприємств; стимулювання підприємницької діяльності; застосування жорстких адміністративних та каральних заходів; подолання корупції. В Україні з'явилися три нові «антикорупційні» інституції — Національне антикорупційне бюро (НАБУ), Антикорупційна прокуратура та Національна агенція з питань запобігання корупції (НАЗК). Усі ці органи співпрацюють між собою, однак, мають різні функції та завдання. Реальні дії повинні бути спрямовані на вдосконалення законодавства задля усунення бюрократії та корупції. Законодавство повинно демотивувати від переходу до тіньової діяльності. В цьому повинна бути зацікавлена передусім влада. Оскільки на даний момент не рідким є лобіювання інтересів певних бізнес-груп при прийнятті тих чи інших законопроектів. Наступним кроком повинна стати зміна фіскальної політики, спрямована на диференціацію ставок податку залежно від бази оподаткування (як це відбувається у США та інших країнах з розвиненою ринковою економікою).

Необхідними є також кроки з підвищення штрафних санкцій та кримінальної відповідальності за скоєння злочинів у економічній сфері, особливо за ухилення від сплати податків. Але ці заходи повинні бути поступовими задля того, щоб вже існуюча тіньова економіка встигла “вийти з тіні”. Важливими є також кроки із зменшення частки готівкових розрахунків шляхом здешевлення банківських послуг та інших шляхів заохочення до безготівкових розрахунків. Цей крок є дуже важливим, оскільки більшість готівки знаходиться поза банками, тобто не піддається контролю [26].

Отже, детінізаційні процеси мають велике значення і чим вони будуть ефективніші, тим кращим буде загальне становище економіки.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити певні теоретичні та практичні висновки і внести такі пропозиції:

Тіньова економіка – це уся економічна діяльність, що з тих чи інших причин не враховується офіційною статистикою і не включається при підрахунках до показників національних рахунків.

Дослідження історії виникнення та розвитку тіньової економіки має важливе значення для детального вивчення цього негативного явища в економіці, а історико-економічні етапи виникнення та розвитку тіньової економічної діяльності характеризуються етапами її дослідження.

Зародження тіньової економіки відбувається разом із переходом до товарного виробництва, її розквіт припадає на період первісного нагромадження капіталу, який тривав у XV-XVIII ст., новий етап розвитку тіньової економіки спостерігається у другій половині XX ст., що пов'язується з глобальною трансформацією світового господарства. З початком XXI ст. тенденції тіньової економіки зароджені у XX ст. тільки підсилились.

Проведений аналіз історії виникнення і розвитку тіньової економіки та етапів її дослідження дає можливість зробити висновки, що тіньова економіка властива всім економічним системам та всім суспільним формаціям, а найбільший вклад у вивчення цього негативного явища внесли економічна теорія, право та соціологія.

Прийнято виділяти дві основні складові тіньової економіки: економічну діяльність, що є легальною, неприхованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою; протизаконну, свідомо приховану економічну діяльність.

Серед сучасних наукових підходів до розкриття механізмів тіньової економічної діяльності слід виділити фундаментальні роботи О.В.Турчинова, В. Поповича, О. Шапурова.

Для уникнення наслідків тіньової економіки необхідно проводити всебічний моніторинг та оцінку стану іллегальних економічних процесів, які відбуваються в країні. Для цього різні вчені пропонують використовувати свої методи.

Відмінним у процесах розвитку тіньової економіки від розвинених країн світу є те, що в Україні вона виникла стрімко, на підґрунті різкої зміни відносин власності та планових суспільно-економічних відносин на ринкові без відповідної адаптації правового та організаційно-управлінського забезпечення цих трансформаційних процесів та сталого економіко-правового середовища країни.

Тіньова економіка займає провідні позиції і тим самим значною мірою уповільнює розвиток економіки України через тінізацію економічних відносин та набуття цим процесом системного та загальнопоширеного характеру.

Основним мотивом виникнення і зростання тіньової економіки є адекватна реакція економічних суб'єктів на неадекватні способи регулювання (яке може бути як недостатнім, так і надмірним) бізнесу державою. Крім того, однією з основних причин тінізації економіки є непосильне податкове навантаження, яке в Україні проявляється у високому рівні відрахувань у фонди соціального страхування, високій ставці ПДВ та практиці відшкодування цього податку.

Недосконалість політичного процесу призводить до того, що прийняття економічних рішень тісно прив'язане до політичних інтересів влади. Українська політична еліта повною мірою може реалізувати свої інтереси за допомогою тіньових засобів отримання доходів. Держава або нічого не робить для детінізації економіки, або сама породжує «тінь». Стрімке зростання корупції дозволяє припустити, що в Україні тіньова діяльність генерується державою.

Детінізація економіки - це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин та передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства.

Пріоритетом у стратегії детінізації економіки України залишається прискорення розробки та реалізації всього комплексу заходів, необхідних для досягнення цієї мети.

Структурна перебудова економіки України має забезпечити: прискорення інноваційних процесів у суспільстві; зменшення податкового тиску на

підприємства; збільшення питомої ваги наукоємних галузей економіки та переробної промисловості; цикл «створення – освоєння – впровадження у виробництво» нових виробів має скорочуватися та наближатися до сучасних часових характеристик європейських країн; вітчизняна продукція має відповідати європейським стандартам якості.

Детінізація економіки вимагає злагодженої дії всіх гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. Саме тому повинна бути затверджена державна програма детінізації економіки, яка би передбачала цілий ряд реформ усіх трьох гілок влади, що створила би умови для детінізації економіки.

І наостанок хочеться сказати, що потрібно змінити власне ставлення до тіньової економіки не як до реалій життя, а як до ненормального функціонування суспільства. І зміни в позитивну сторону залежать від кожного з нас.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баклан О. Деякі питання щодо детінізації економіки та підприємництва / О. Баклан // Право України. – 2011. – №6. – С. 175-180.
2. Варналій З. С. Детінізація економіки як чинник розвитку підприємництва / З. С. Варналій // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4. – С. 29-37.
3. Губарева І. О. Оцінка тіньової економіки в системі забезпечення економічної безпеки країни / І. О. Губарева // Бизнесинформ. – 2009. – №11(2). – С. 25-26.
4. Економічна безпека: Навчальний посібник / За ред. З. С. Варналія. –К. : Знання, 2009. – С. 526 – 552.
5. Зверькова Н. Деякі питання визначення понять «тіньова економіка», «детінізація економіки» та «протидія тіньовій економіці» / Н. Зверькова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 1. – С. 92-96.
6. Кіржецький Ю. І. Тіньова економіка та напрямки її подолання в Україні : монографія / Ю. І. Кіржецький. – Л. : Ліга-Прес, 2013. – 170 с.
7. Огреба С. В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки України / С. В. Огреба // Збірник наукових праць «Економічні науки» ПВНЗ Буковинський університет. – 2011. – №7. – С. 31-37.
8. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія / В. М. Попович. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 546 с.
9. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. – К.: Правові джерела, 1998. – С. 6–7.
10. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: монографія / В. А. Предборський. –К. : Кондор, 2005. – 614 с.
11. Рейкін В. С. Типологізація тіньової економіки: секторальний підхід / В. С. Рейкін // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 2. – С. 32-35.
12. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. –К.:НІСД, 2011. – 31 с.

13. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К. : АртЕк, 1995. – С. 32.
14. Франчук В. І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / В. І. Франчук, Ю. І. Кіржецький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009 – № 1. – С. 1-11.
15. Харко Д. Правова природа тіньової економіки: поняття, причини та напрями детінізації / Д. Харко // Вісник Львівського університету. – 2011. – №2. – С. 351.
16. Шапуров О. О. Економічні аспекти тіньової економіки / О. О. Шапуров // Економіка та держава. – 2011. – № 10. – С. 27-28.
17. История и философия экономики / Под ред. М.В. Конотопова. –М. : КноРус, 2010. – 662 с.
18. Козлов Ю. Теневая экономика и преступность / Ю. Козлов // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 120-128.
19. Латов Ю.В. Теневая экономика / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалёв. –М.: Норма, 2006. – 336 с.
20. Никитин С. Теневая экономика и налогообложение / С.Никитин, М. Степанова, Е. Глазова // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №2. – С. 24-30.
21. Николаева М. И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М. И. Николаева, А. Ю. Жевгаков. – М.: ЦЭМИ АН СССР, 1987. – 53 с.
22. Попов Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. – М. : Дело: Экономика. – 2005. – 240 с.
23. Експерти: третина українців не платять податки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/1191950>.
24. Загальні поняття та віхи розвитку тіньової економіки на теренах України[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravnuk.info>.

25. Податкова з'ясувала, скільки великих і середніх українських підприємств перебувають в тіні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/1240797>.

26. Причини тіньової економіки України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.klubok.net/article2533.html>.

27. Тіньова економіка як об'єкт наукових досліджень [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/tyn_ekon/01_2.htm.